

MAKTAB DARSLIGIDA MUMTOZ ADABIYOT NAMOYONDALARINI O‘QITISH BO‘YICHA TAKLIF VA TAVSIYALAR

Temirova Moxidil Komilovna
(SamDU, lingvistika, magistr)

Kalit so‘zlar: sinkveyn, zigzag, *kungaboqar metodi*, *Gulxaniy*, *Sa‘diy Sheroziy*, *Ogahiy*, *Nodira*

Annotatsiya

Ushbu maqolada maktab darsliklarida mumtoz adabiyot namoyondalarining hayoti, asarlarini o‘quvchilarga qiziqarli usullarda o‘rgatish maqsad qilib olingan.

Sa‘diy Sheroziy hayoti uning «Guliston» va «Bo‘ston» asarlaridan parchalar berilgan. Bu asarlarda ham 5-sinf o‘quvchisiga noma‘lum bo‘lgan quyidagi so‘zlar mavjud: hamul- teng, ittifoqo-oqibat, xullas, nisor qilmoq-berib yubormoq, g‘addor-yolg‘onchi, qabo-mato turi. 5-sinfda Sa‘diy Sheroziy hayoti va ijodidan keyin berilgan topshiriqlarda shunday savol bilan murojaat qilinadi: “Tab‘i aybjo‘ylik bo‘lsa agar bas, Tovus oyog‘idan boshqasin ko‘rmas” satrlari ma‘nosini tushuntirib bering”. Xo‘sh, 12-13 yoshli bola shu savolga javob topa oladimi? Aslida, Shayx Sa‘diyning asarlaridan olingan she‘riy parchalarni birinchi galda tahlil qilish, o‘quvchilarga soddarroq tilda tushuntirish lozim edi. Ammo mualliflar bundan chekinib, yuqoridagi kabi savollar bilan o‘quvchini o‘ylantirib qo‘yishmoqda.

Shu o‘rinda muhim bir masalaga to‘xtalsak. Til va adabiyot sohasining ham ilmiy, ham amaliy jabhasi bo‘lgan muassasalar – O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi tasarrufidagi O‘zbek tili, adabiyoti va folk-lori instituti, O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi, shuningdek, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti nega darslik yaratish jarayoniga jalb qilinmaydi? Kelajak egalarining tafakkurini rivojlantirish va ularning ko‘ngliga ezgulik hamda to‘g‘rilik urug‘larini qadashda, nahotki, sanoqli mutaxassislarining maqolalari-yu taqrizlari yetarli bo‘lsa?! Bizningcha, bu ishda ko‘pchilik bo‘lib, bahamjihat ishlagan ma‘qul. Shu boisdan ham, yuqorida sanab o‘tilgan tashkilotlarni darslik yaratish jarayonida bevosita ishtirok etishlari, o‘z fikr-mulohazalari bilan darsliklarning ba‘zi qismlari yaratilishi lozim. 5-sinfda turli afsona va rivoyatlardan iborat hind eposi sifatida “Panchatantra” va “Kalila va Dimna” alohida asarlar sifatida sanab o‘tilgan. 8-sinfda esa u bitta asar sifatida izohlangan: “...sanskrit tilida mashhur “Panchatantra”, ya’ni keyinalik “Kalila va Dimna” nomi bilan mashhur bo‘lib ketgan buyuk didaktik asar dunyoga keladi” (72-

bet). 8-sinfdagi ma'lumotga tayanilsa, ikkala asar bitta ekanligi oydinlashadi. Ko'rinib turibdiki, ma'lumotlar bir-birini inkor qiladi.

6-sinf II qismida mumtoz adabiyot namoyondalaridan Gulxaniy berilgan. Darslikda adibning hayoti hamda "Zarbulmasal" asaridan parchalar berilgan, Asarda ko'zga tashlanuvchi badiiy obrazlar o'zlarining tur va tabiatlariga ko'ra, uch xildir: qushlar, hayvon- hasharot va kishi obrazlari. Qushlar obrazlari asarning bosh rejasiga qo'yilgan asosiy orazlar bo'lib, hayvon-hasharot va kishi obrazlari quslarning o'zaro suhbatlarida,, ular tomonidan keltirilgan naql-u rivoyatatlarda namoyon bo'ladi. Asar ko'p planli, qiziqarli syujet chizig'iga ega, folklorizmga boy, o'ta xalqchil majoziy asar sifatida o'zbek adabiyotining nodir namunasi. Unda xalqimizning yaqin o'tmishidagi tarixi, milliy qadriyatlari, urf-odatlarini, til xazinasini, zarbulmasallari o'z ifodasini topgan. Zarbulmasalni o'qitishda biz bolalarga yanada tushunarli bo'lishi uchun **"Kungaboqar"** metodidan foydalanishimiz mumkin. **"Kungaboqar"** metodida o'quvchilar 4-5 kishidan iborat guruhlar bo'linadi. O'qituvchi fanning mavzusidan kelib chiqib, o'rta bitta muammoni tashlaydi. Har bir guruh kungaboqar yasab, uning markaziga doira joylashtirib, barglar yopishtiradi. Mavzuga qarab, doiraga har bir guruhga yoki umumiy bitta muammo yozilib, doskaga yopishtiriladi. Ajratilgan vaqt ichida guruhlar birgalikda fikrlarini bargga yozib, uni o'sha guruh muammosi yozilgan gulga joylashtirib qo'yadilar. Bu uslubda o'tilgan mavzuni tushuntirish, uni mustahkamlash va takrorlash hamda o'quvchilar egallagan bilimlarni aniqlashda foydalanish mumkin. Masalan, asardagi qushlarning suhbatlaridagi masallarni muhokama qilish orqali asarning didaktik mohiyatini ochish mumkin.

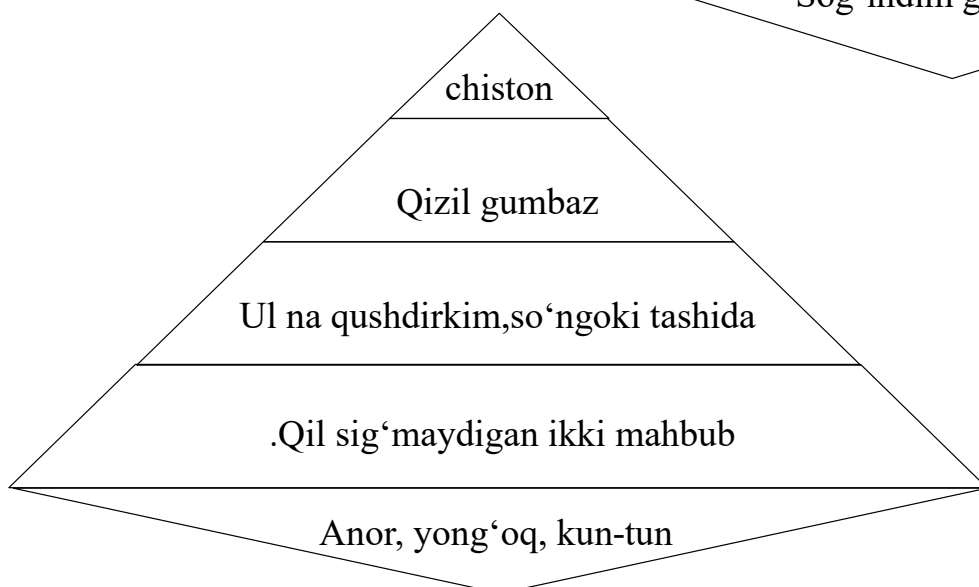
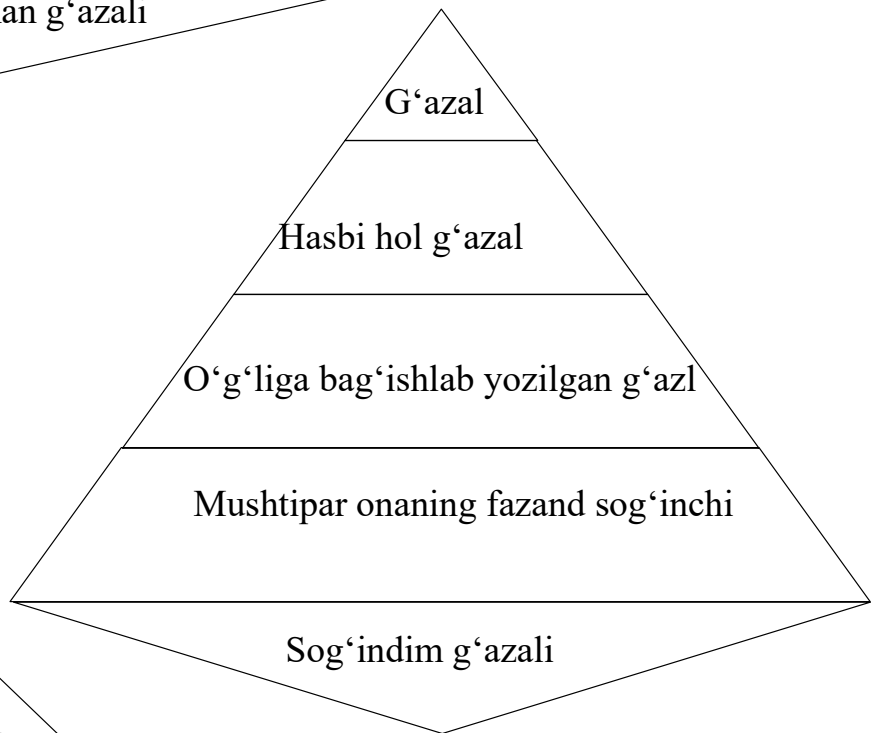
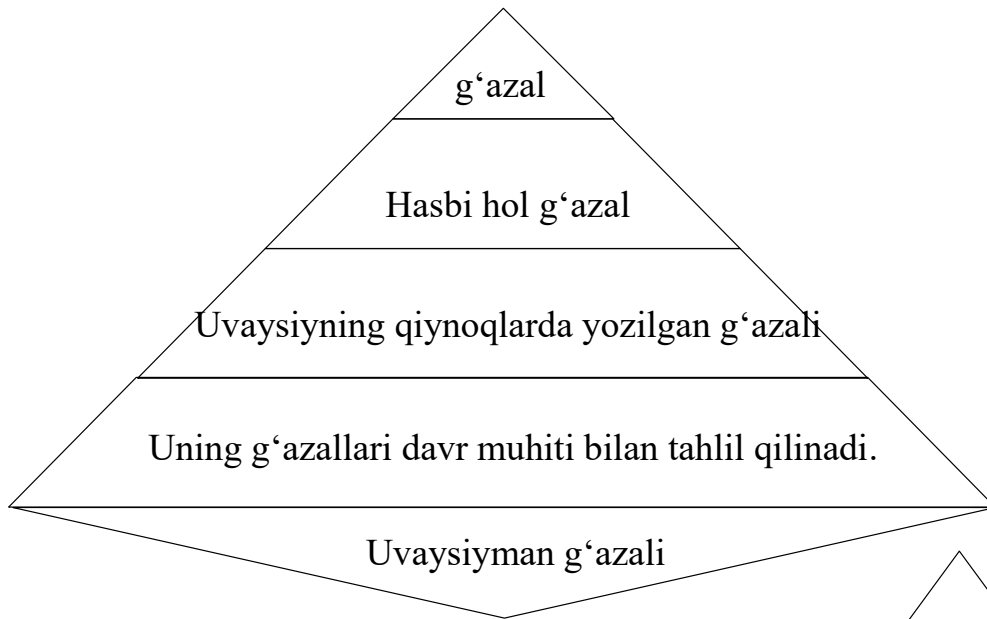
7-sinf adabiyot darsligida Mumtoz adabiyot namoyondalaridan Jahon otin Uvaysiy va uning g'azal va chistonlari berilgan. Uvaysiyning g'azal chistonlari juda chuqur ma'no hamda ramzdan iborat, buni o'quvchiga tushuntirishimizda dars davomida biz **"SINKVEYN"** texnologiyasidan foydalanishimiz mumkin.

"SINKVEYN" texnologiyasi haqida tushuncha

"SINKVEYN" – bu besh qatordan iborat bo'lib, unda bir tushuncha haqida axborot beriladi. Birinchi qatorda mavzu (kalit so'z) beriladi, ikkinchi qatorda unga bir yoki ikkita aniqlovchi tanlanadi. Uchinchi qatorda unga harakat-holat (fe'l) bilan to'ldiriladi. To'rtinchi qatorda so'z har xil usul bilan yoyiq gapga aylantiriladi. Beshinchi qatorda kalit so'zning ma'nodoshi (sinonimi) keltiriladi.

"Sinkveyn" (taxminiy variant)

Kalit so'zlar: *Uvaysiyman, Sog'indim, Anor, Yong'oq, Kun-tun*

8-sinf darsligida esa, Mumtoz adabiyot namoyondalaridan Lutfiyning hayoti va ijodi uning gʻazallari berilgan.

Navoiygacha boʻlgan davrdagi oʻzbek sheʼriyatining yirik vakili Mavlono Lutfiy asarlarining ham oʻrni bilan katta shuhrat qozongan shoir ijodi ulkan maʼnaviy xazinadir. Ushbu darslikda hazaj bahrining hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf (yoki maqsur), hazaji musad dasi mahzuf vaznlari Lutfiy gʻazallari misolida tahlil qilingan. Lutfiyning “Xoh inon, xoh inonma” radifli gʻazali aruzning oʻynoqi, lekin oʻquvchi uchun nisbatan murakkab turlaridan biri boʻlmish hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf (yoki maqsur), yaʼni mafʼuvlu – mafoiylyu – mafoiylyu – faulun (yoki mafoiyly) vaznida bitilgan.

Taqteʼsi:

-- V |V -- V|V-- V |V -- (yoki V - ~)” [5; 76].

Sensan sevarim, xoh inon, xoh inonma,

Qondur jigarim, xoh inon, xoh inonma.

Yuqorida keltirilgan baytning birinchi rukni – sadr va

ibtido mafoiylyunning axrab koʻrinishi – mafʼuvlu (-- V)

rukni, ikkinchi, uchinchi ruknlari – hashv – mafoiylyunning makfuf tarmogʻi – mafoiyly (V-- V)ga, oxirgi ruknlar – aruz hamda zarb – esa mafoiylyunning mahzuf koʻrinishi – faulun (V --)ga teng. Matlaʼdagi se-, -va, i-, i- hijolari qisqa, sen-, -sen, -rim, -non, -non, -ma hijolari choʻziq, xoh hijolari esa oʻta choʻziq hijolar sanaladi.

Demak, bu hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf

(-- V |V -- V|V-- V |V --) deb nomlanadi. Lutfiyning 430 ta sheʼridan 61 tasi mazkur vazn mahsuli hisoblanadi. Darslikda berilgan hazaj bahrining ikkinchi vazni hazaji musaddasi mahzuf oʻlchovidir. Ushbu vazn ham Lutfiyning “Ayoqinggʻa tushar har lahza gisu...” gʻazali misolida tahlil qilinadi. Mazkur vaznda Lutfiyning 326 gʻazalidan 23 tasi yozilgan. Shuningdek, olti ruknli ushbu oʻlchovda “Shashmaqom”ning “Soqiynomai savti navo”, “Soqiynomai moʻgʻulcha navo”, “Soqiynomai savti chorgoh” kuylari bastalangan.

Ushbu darslikdagi uchinchi bahr – “ramal” bahri sheʼriyatimizda juda keng qoʻllangan oʻlchov turi boʻlib “tuyaning loʻkillashi” degan maʼnoni anglatadi. Bu bahrning asosini esa foilotun aslining aynan takrori tashkil qiladi. Zahiriddin Muhammad Bobur oʻzi ning “Muxtasar” asarida: “Ramal bahri ellik toʻqqiz vazn, oʻttiz bir mustaʼmal, yigirma sekkiz muxtaraʼ, oʻn ikki vazn mustaʼmali matbu”,- deb taʼkidlab, 59 ta vaznning barchasiga misollar keltiradi. Adabiyotshunos U.Toirovning fikricha, ramalning shakllanishi, asosan, xalq ogʻzaki ijodi qoʻshiqlari bilan bogʻliq hodisa boʻlib, Hirot hukmdorlari davrida mazkur bahr alohida qoʻshiq janri hisoblangan. Maʼlumki, aruz tizimida har bir bahr bir necha vaznlarni oʻz ichiga oladi. Bu vaznlar bir bahrga

mansubligidan qat'i nazar, o'ziga xos ohangga ega.8-sinf "Adabiyot" darsligida ramal bahrining ramali musammani mahzuf (yoki maqsur), ramali musammani maxbuni mahzuf vaznidagi g'azallardan keng foydalanilgan.

Darslikda tahlil qilingan ramal bahri o'lchovlari orasida ramali musammani mahzuf (yoki maqsur) $-V - \backslash -V - \backslash -V - \backslash -V -$ (yoki $-V \sim$) vaznida yozilgan g'azallar ko'proq qismni tashkil etadi. Bu vazn "turkiy she'riyatda eng ko'p istifoda etilgan bo'lib, "Xazoyin ul-maoniy"dagi 2600 ta g'azaldan 1101 tasi ushbu o'lchovda bitilgan". 8-sinf "Adabiyot" darsligidagi mazkur vaznda yozilgan g'azallarning tahlili Alisher Navoiy hamda Nodira ijodi misolida keltirilgan. Shuningdek, darslikda Mavlono Lutfiyning "Bu ko'nguldur, bu ko'ngul" radifli g'azali ham ramali musammani mahzuf vaznida, deb keltiriladi. Lutfiyning "Bu ko'nguldur, bu ko'ngul" radifli g'azalining vazni "ramali musammani mahzuf (maqsur), ya'ni foilotun – foilotun – foilotun (yoki foilon). Taqte'si: $-V - \backslash -V - \backslash -V - \backslash -V -$ (yoki $-V \sim$)" tarzida berilgan. Lekin g'azal tahlil qilinganida "ramali musammani mahzuf (maqsur)" vazniga to'g'ri kelmasligi kuzatildi. Quyida darslikdagi va biz tahlil qilgan taqte'larni keltiramiz.

Darslikda (G'azal jadvalga o'zimiz tomonimizdan solingan):

Meni shaydo qila durg'onbu ko'nguldur bu ko'ngul

$-V - - - V - - - V - - - V -$

Xoru ras vo qi la durg'onbu ko'nguldur bu ko'ngul

$-V - - - V - - - V - - - V -$

Biz tahlil qilganda esa:

Meni shaydo qila durg'on bu ko'nguldur bu ko'ngul

$-V - - VV - - VV - - VV -$

Xoru ras vo qila durg'onbuko'nguldurbuko'ngul

$-V - - VV - - VV - - VV -$

G'azali misralarini vaznga moslab, hijolarga ajratsak, ulardagi-ni, qi-, -la, bu, ko'-, bu, ko'-, -u, qi-, -la, bu, ko'-, bu, ko'- hijolari qisqa, me-, shay-, -do, -dur, -g'on, -ngul, -dur, -ngul, xor-, ras-, -vo, -dur, -g'on, -ngul, -dur, -ngul hijolari esa cho'ziq ekanligi ma'lum bo'ladi. Shunga ko'ra Lutfiyning "Bu ko'nguldur, bu ko'ngul" radifli g'azali matla'si ramali musammani mahzuf vaznida emas, balki ramali musammani maxbuni mahzuf ($-V - \backslash VV - \backslash VV - \backslash VV -$) o'lchovida yozilganligi aniqlashadi. Shuningdek, g'azalning 6-baytining birinchi misrasi ramali musammani maxbuni maqsur ($-V - \backslash VV - \backslash VV - \backslash VV \sim$) vaznida yaratilgan. Mazkur vazn yuqoridagi o'lchovdan oxirgi hijoning o'ta cho'ziqligi bilan farq qiladi. Quyida baytning matnini keltiramiz: Dushman-u do'st orasinda men g'ofilni mudom, Besar-u po qiladurg'on bu ko'nguldur,

bu ko'ngul. Shuningdek, g'azal maqtasining birinchi bayti ramali musammani maxbuni maqtu'(-V --\VV --\VV --\ --) vaznida bitilgan.

*O'zgin ko'rmaki ko'zung yoshini, ey Lutfiy,
 Ayni daryo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul.*

G'azalda o'ta cho'ziq hijo uchramaydi: Xuddi shunday holatni Alisher Navoiyning "Deyin" radifli g'azalida ham kuzatish mumkin. Mazkur g'azalning vazni ham ramali musammani mahzuf (maqsur), ya'ni foilotun -foilotun -foilotun - foilon(yoki foilon)da deb beriladi. Taqte'si: -V - -\V - -\V - -\V - (yoki -V ~) tarzida keltirilgan. Lekin biz Alisher Navoiyning "Deyin" radifli g'azalini tahlil qilganimizda darslikdagi she'r ramali musammani mahzuf (maqsur) vazniga to'g'ri kelmasligini kuzatdik. Quyida darslikdagi va biz tahlil qilgan taqte'larni keltiramiz. Darslikda (g'azal jadvalga o'zimiz tomonimizdan solingan):

Qoshi yo sinmude yin ko'zi qa ro sinmudeyin
 - V --- V --- V --- V -

Ko'nglu mahar bi ri ningdarduba lo sinmudeyin
 - V --- V --- V --- V -

Biz tahlil qilganda esa:

Qo shi yo sinmude yin ko'zi qa ro sinmudeyin
 - V -- V V -- V V -- V V -

Ko'nglu mahar bi ri ningdarduba lo sinmudeyin
 - V -- V V -- V V -- V V -

Shu o'rinda bu g'azalning ham matla'sidagi hijolarnieslab o'tishni joiz deb topdik. Alisher Navoiyning "Deyin" radifli g'azali matla'si misralarini vaznga moslab, hijolarga ajratsak, ulardagi-shi, -mu, de-, -zi, qa-, -mu, de-, -lu, bi-, -ri, -du, ba-, -mu, de- hijolari qisqa, qo-, yo-, -sin, -yin, ko' -, -ro, -sin, -yin, ko'ng, -ma, har, -ning, dar-, -lo, -sin, -yin kabi hijolari esa cho'ziq ekanligi ma'lumbo'ladi. Shunga ko'ra Alisher Navoiyning "Deyin" radiflig'azali ham ramali musammani mahzuf vaznida emas balki ramali musammani solimi maxbuni mahzuf o'lchovida yozilganligi aniqlashadi. Mazkur vazn asosini esa foilotun aslining maxbun tarmog'i failotun(birinchi, ikkinchi, uchinchi ruknlarda) hamda maxbuni mahzuf tarmog'i failun(to'rtinchi ruknlarda) tashkil etadi. 8 ta cho'ziq va 7 ta qisqa hijoning juft-juft bo'lib takrorlana borishi sho'x, yengil, o'ynoqi, musiqabop ohang yaratadi .

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmedov S., Qosimov B., Qo 'chqorov R., Rizayev Sh. Adabiyot, 5-sinf majmua. Ma'naviyat, -T.: 2004-yil.
2. Rajabova I. Adabiyot darslarini interfaol usullarda tashkil etish. - Toshkent: Tamaddun, 2010.

3. To‘xliyev B., Niyozmetova R. va b. Til va adabiyot ta’limining zamonaviy texnologiyalari. – Toshkent: 2011.
4. Uzviylashtirilgan o‘quv dasturini joriy etish bo‘yicha tavsiyalar, o‘quv mavzular (5-9 sinf. o‘zbek tili va adabiyot).